

Čarna Brković¹

Institut za kulturnu antropologiju i evropsku etnologiju

Georg-August Univerzitet u Göttingenu, Nemačka

Прегледни научни рад

UDK 305-055.2(497.16)

Примљено: 25.5.2021.

Ревидирана верзија: 28.6.2021.

Одобрено за штампу: 30.6.2021.

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.27.2021.02>

U IME KĆERKE – ANTROPOLOGIJA RODA U CRNOJ GORI²

Apstrakt: Ovaj tekst predstavlja prerađeni uvod u tematsko izdanje časopisa „Komparativne studije jugoistočne Evrope“ koji postavlja pitanje kako možemo razumeti rodno određene prakse u Crnoj Gori izvan balkanističkog diskursa. Argument je da rodno određene prakse u Crnoj Gori, poput selektivnih abortusa, možemo razumeti samo ukoliko uzmemo u obzir složene načine na koje materijalni i ekonomski procesi postaju isprepletani sa socijalnim i kulturnim logikama, istovremeno ojačavajući stare stereotipe i kreirajući nove prostore za borbu i promenu. Sugerise se da su prakse roda u Crnoj Gori zasnovane na specifičnim srodničkim i svojinskim odnosima, koje istovremeno perpetuiraju, kao i da žene u Crnoj Gori nisu niti potlačene niti slobodne kao što mogu delovati iz liberalno-feminističke perspektive. Svako ko razmišlja kako da artikuliše kritiku i podstakne promene u rodno određenim praksama u Crnoj Gori treba da uzme u obzir kako srodničke povezanosti, očekivanja vezana za nasleđstvo, kao i državne i javne rodne politike oblikuju mogućnosti za individualne ili kolektivne akcije.

Кljučне речи: rod, Crna Gora, istorijska antropologija, politike znanja, ostajnice, selektivni abortusi

Rod u Crnoj Gori

Međunarodne organizacije su 2012. godine upozorile da je Crna Gora jedna od vodećih zemalja u svetu po polno selektivnim abortusima, što za posledicu ima značajno manje rođenih beba prepoznatih kao devojčice.³ U početku, ovaj podatak nije privukao previše pažnje, ali to se promenilo nakon nekoliko godina. Nevladine organizacije (NVO) koje se bave ženskim pravima su organizovale kampanje protiv

¹ charnabrkoVIC@gmail.com

² Uz saglasnost časopisa *Comparative Southeast European Studies*, autorka je priredila neznatno izmenjen prevod uvoda u posebni broj istoimenog časopisa, 69(1), iz 2021. godine. Prevedeni tekst su recenzirali domaći rezenzenti koji su ga, uz određene sugestije, preporučili za štampu. Ovde ga objavljujemo pod oznakom „naučni rad“, bez kvalifikacije „originalni“. Ceo broj časopisa je dostupan na engleskom jeziku u otvorenom formatu na sajtu izdavača: <https://www.degruyter.com/journal/key/SOEU/69/1/html>

³ Podaci United Nations Population Fund (UNFPA) pokazuju da je Crna Gora jedna od top jedanaest zemalja na svetu kada je u pitanju polni disbalans na rođenju, odnosno broj rođenih beba koje su prepoznate kao dečaci ili devojčice (Guilmoto 2012).

praksi polno selektivnih abortusa; nemački novinari su došli u Crnu Goru i izveštavali o njima; crnogorski nacionalni list *Pobjeda* je prestao da objavljuje informacije o rodovima novorođene dece i umesto toga počeo sa izveštavanjem rođenja na rodno neutralan način. U dominantnim medijskim i NVO diskursima, polno selektivni abortus je interpretiran kao posledica patrijarhalne zaostalosti zemlje, u kojoj su sinovi više vrednovani i stoga, više željeni nego ćerke.

Kolekcija radova ispred vas ispituje kako možemo posmatrati i razumevati abortus i ostale rodne prakse u Crnoj Gori izvan balkanističkog diskursa.⁴ Temat artikuliše antropološke kritike patrijarhata, mizoginije i rodne nejednakosti u Crnoj Gori bez ponavljanja ustaljenih tropa o „zaostalosti“, „modernosti“ i neophodnosti zemlje da „sustigne“ „Evropu“. Autori postavljaju pitanje „Da li je moguće kritikovati očiglednu crnogorsku preferenciju ka sinovima bez evociranja nazadne balkanske kulture, i ako da, pod kojim uslovima? Kako možemo govoriti o rodu u Crnoj Gori bez eksplicitnog poređenja crnogorskih životnih svetova sa 'evropskim' standardima?“

Rod se često koristi za (geo)političke izjave o tome koliko je određeno mesto ili grupa progresivna ili nazadna, moderna ili tradicionalna, civilizovana ili primitivna. Crna Gora je odličan primer. U sopstvenoj mito-poetici, Crna Gora je zemlja muškaraca, istovremeno ratnika i pesnika. Crna Gora je zemlja gde je krvna osveta (Boehm 1991) bila pravna institucija i gde su ostajnice predstavljale treći pol tokom dvadesetog veka. Divlje granično područje koje je bilo okruženo, ali navodno nikad pokoreno od strane otomanskih sila (Trevor 1913). Takav diskurs o Balkanu može i treba da bude kritikovan kao balkanistički i snishodljiv. Ipak, da li to znači da bilo kakva kritika rodne nejednakosti u Crnoj Gori reprodukuje balkanizujuća i snishodljiva stanovišta? Ne sasvim.

Odeljak sa temom „U ime kćerke“ tvrdi da možemo razumeti rodno određene prakse u Crnoj Gori, kao što je polno selektivni abortus, jedino ukoliko uzmemo u obzir kompleksne načine na koje materijalni i ekonomski procesi postaju isprepleteni sa socijalnim i kulturnim logikama koje istovremeno ojačavaju stare stereotipe i kreiraju nove prostore za borbu i promenu. Ovo posebno izdanje sugerise da su prakse roda u Crnoj Gori zasnovane na specifičnim srodničkim i svojinskim odnosima, koje istovremeno perpetuiraju, kao i da žene u Crnoj Gori nisu ni potlačene ni slobodne kao što mogu delovati iz liberalno-feminističke perspektive. Svako ko razmišlja kako da artikuliše kritiku i podstakne promene u rodno određenim praksama u Crnoj Gori treba da uzme u obzir kako srodničke povezanosti, očekivanja vezana za nasledstvo, tako i državne i javne rodne politike koje oblikuju mogućnosti otvorene individui kao i kolektivnim akcijama.

S onu stranu dijagnostičkog načina proizvodnje znanja

Pisanje o rodnim praksama u Crnoj Gori iz antropološke perspektive podrazumeva pomeranje izvan onoga što antropološkinja Dace Dzenovska naziva „dijagnostički način proizvodnje znanja“. U svojoj studiji projekata promovisanja tolerancije

⁴ Svim internet izvorima navedenim u radu je pristupljeno 16. februara 2021.

u postsocijalističkoj Letoniji, Dzenovska demonstrira kako je hegemonia pretpostavka da istočna Evropa treba da „sustigne“ ostatak kontinenta učinila dominantnim dijagnostičke načine proizvodnje znanja koji „podrazumevaju prethodno znanje o oboljenju“ (Dzenovska 2018: 110). Drugim rečima, dijagnostičke prakse znanja uključuju merenje kako se zasebni narodi i mesta kotiraju u odnosu na već definisan problem. Problemi – kao i rešenja – definisani su unapred i smatra se neophodnim da se „prenesu“ ili „prebace“ sa Zapada na Istok.

U ovom dijagnostičkom načinu proizvodnje znanja, od partnera iz postsocijalističke istočne Evrope – uključujući Crnu Goru – se očekuje da generišu znanje koje evaluira kako njihove zemlje performiraju u odnosu na zadate probleme. Dobar primer toga je Nacionalni indeks rodne ravnopravnosti (National Gender Equality Index for Montenegro) Crne Gore iz 2019, autorke Olivera Komar, profesorke na Univerzitetu Crne Gore. Indeks je razvijen u saradnji sa nacionalnim i internacionalnim agencijama i „u skladu sa metodologijom Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost za države članice Evropske Unije“.⁵ Indeks rodne ravnopravnosti Crne Gore je „izračunat sa rezultatom od 55 dok je ‘srednja’ vrednost zabeležena za zemlje EU-28 bila 67.4; dakle, Crna Gora je percipirana kao da kaska za većinom razvijenih EU zemalja“.⁶ Tip znanja koji je Indeks učinio dostupnim je važan iz nekoliko razloga. S jedne strane, on čini mogućim poređenje pravnih, društvenih, ekonomskih i političkih okvira različitih zemalja koristeći transnacionalnu skalu. S druge strane, on omogućava crnogorskim NVO i ostalim lokalnim akterima koji se bave ženskim pravima da stave pritisak na vladu tvrdeći da je neophodno promeniti politike vezane za rod ukoliko zemlja želi da prestane da „kaska“ za Evropom. Dalje, različiti članovi i članice crnogorske javnosti se ponose činjenicom da Crna Gora poseduje kvalifikovane profesionalce koji su u mogućnosti da proizvedu ekspertsko znanje na dijagnostički način, i samim tim uključe svoju zemlju u poređenja širom Evrope.

Međutim, postoje različiti problemi sa tom vrstom proizvodnje znanja. Prvo, njena metodologija prekomponuje svakodnevni život tako da se lokalni istorijski i sociokulturni kontekst izgubi iz vida, s ciljem da se omogući relativno jednostavno transnacionalno poređenje. Na kraju, proces prekomponovanja i pratećeg „iščišćavanja“ sociokulturnih i istorijskih slojeva kreira apstraktni konstrukt koji nam malo govori o realnim rodnim praksama i oblicima isključivanja vezanih za rod i nejednakosti koje pogađaju crnogorske žene, muškarce, i druge. To postaje ozbiljan problem kada uzmemo u obzir da skoro ne postoji sistemska podrška za bilo koji drugi oblik proizvodnje znanja o rodu u Crnoj Gori, bilo na lokalnom, nacionalnom ili internacionalnom nivou. Većina pokušaja da se proizvede drugačije empirijsko i teorijsko znanje o rodu u Crnoj Gori, kao različite doktorske i master teze, izložbe, objavljeni tekstovi, ostaju sporedna i raštrkana, sa, u najboljem slučaju, oskudnom institucionalnom podrškom i priznanjem.⁷

⁵ Olivera Komar, Gender Equality Index Montenegro 2019, Montenegro 2019, 3, https://eurogender.eige.europa.eu/system/files/events-files/gender_equality_index_2019_report_final.pdf.

⁶ Komar, Gender Equality Index Montenegro 2019.

⁷ Npr. Filipović 2003; Dabižinović 2017; Petričević 2011; Nelević 2017; Nelević 2020; Banović 2016; Kalezić 2018; Bogojević 2013; kao i virtuelni Muzej žena, <http://www.muzejzena.me/>.

Drugi problem je što dijagnostički način proizvodnje znanja uglavnom prepisuje rešenja samim problemima koje dijagnostikuje. Od lokalnih i nacionalnih aktera niti se očekuje da generišu znanje koje bi omogućilo dubinsko razumevanje načina na koje se rod praktikuje u svakodnevnom životu, niti im se pružaju mogućnosti da to učine. Kao rezultat, oni su onemogućeni/e da promišljaju kako da teže promenama takvih praksi na kontekstualno osetljiv i značajan način niti da li uopšte treba to da čine. Umesto toga, od njih se očekuje manje ili više da „kopipejstuju“ pakete politika, pravila i vrednosti koje su prepisane negde drugde. Primer toga se može naći u Indeksu rodne ravnopravnosti, koji pominje polno selektivne abortuse prilikom diskusije o zdravstvenim nejednakostima vezanim za rod i naglašava kampanju protiv polno selektivnih abortusa nazvanu „#Neželjena“ kao primer odgovora na dati problem. Inicirana od strane marketinške agencije McCann Podgorica u saradnji sa NVO Centrom za ženska prava, kampanja „#Neželjena“ naglašava zloupotrebu zdravstvenih tehnologija kao što su prenatalni testovi.⁸ Kampanja je takođe uključila umrlice „neželjenih devojčica“, odnosno za fetuse koji su abortirani zbog svoje strukture hromozoma. Kampanja je privukla ogromnu pažnju javnosti u Crnoj Gori i regionu – podstaknuvši odgovore različitih mizoginih glasova koji su izjednačavali fetuse sa decom i bili skloni da koriste isti rečnik da napadaju pravo žena na legalni i široko dostupan abortus. Međutim, kao što je postalo jasno iz doprinosa Diāne Kišćenko ovom izdanju, problem sa polno selektivnim abortusima u Crnoj Gori ne leži u abortusu već u patrilinealnom sistemu nasleđstva i praksama stanovanja i planiranja porodice koje podstiče. Evocirajući pronicljivu analizu Jennifer Zenovich (2016) intersekcije roda, svojine i patrilinealnosti, rekla bih da se kritika te prakse mogla manje fokusirati na abortuse i umesto toga prebacila na pitanje hegemonih patrilinealnih modela po kojima se prezimena i svojina nasleđuju. Subverzija rodničkih normi u crnogorskom kontekstu bi trebalo da uključi promovisanje alternativa patrilinealnosti, kao na primer muževljevim uzimanjem supruginog prezimena, ili davanjem majčinog prezimena deci; braća bi mogla da se odriču svojih delova porodične svojine u korist svojih sestara, i tako dalje.

Istorijska antropologija roda u Crnoj Gori

Nedostatak nedijagnostičkih načina proizvodnje znanja o Crnoj Gori je predstavljao glavnu motivaciju za ovaj temat. Crna Gora ovde stoji u oštroj kontrasti sa drugim jugoslovenskim republikama koje su privukle veliku pažnju mnogih istraživačica i istraživača iz društvenih nauka i humanistike tokom poslednjih trideset godina. Postoje značajni izuzeci, posebno kada je reč o etnonacionalnom pripadanju, identitetu i nacionalizmu (Brunnbauer/Grandits 2013, Brković 2009, Vujačić 2013, Zahova 2012); političkoj istoriji i ekonomiji (Bieber 2003, Morrison 2009, Lazić 2018); političkoj antropologiji i antropologiji države (Sedlenieks 2013, 2015, 2020); religiji (Forbes 2013); srodnosti (Tošić 2017); moralnosti (Boehm 1991). Međutim,

⁸ Komar, Gender Equality Index Montenegro 2019, 34.

svakodnevne prakse roda u ovoj bivšoj jugoslovenskoj republici većim delom ostaju nedovoljno proučavane i nedovoljno teoretizovane.

Nažalost, ovo ne predstavlja nov problem. Siromaštvo etnografskih i istorijskih izvora o nebinarnom rodnom sistemu dominantnom u Crnoj Gori pre perioda socijalizma, a koji je uključivao muškarce, žene i takozvane „zavetovane device“ (*tobelije, virdžine, ostajnice*), znači da će mnogo toga vezano za taj sistem ostati nepoznanica. Ono što znamo o ostajnicama ukazuje da su mogle biti ono što Herdt (1994) naziva „trećim polom/trećim rodom“ – osobe koje prevazilaze binarnost roda. Kako kažu Šarčević (2004) i Grémaux (1989, 1994), ostajnice su bile rođene kao žene, ali su iz različitih razloga socijalizovane kao muškarci. Etnolozi i etnološkinje pretpostavljaju da je tokom dvadesetog veka postojalo otprilike 120 slučajeva ostajnica koje su živеле u planinskim delovima Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Kosova i Albanije. Što se tiče pripadnosti nekoj grupi, bile su asociirane sa svim većim etnonacionalnim grupama koje su živеле u tim oblastima i prisutne u svim trima većim verskim ispovestima (pravoslavno hrišćanstvo, katoličko hrišćanstvo, islam). Poslednja poznata ostajnica u Crnoj Gori bila je Stana Cerović, koja je umrla 2016. godine, dok otprilike desetak još uvek živi u Albaniji (Young 2000). Postoje interesantne rasprave o mogućoj ulozi koje su ovi oblici rodne prakse imali u reprodukciji širih društvenih sistema u planinskim balkanskim društvima. Određeni etnolozi pretpostavljaju da je društvena uloga ostajnica bila da „isprave“ „strukturne greške“ „ekstremno ranjivog“ patrilinealnog sistema, omogućavajući porodicama da prenesu dalje svoja imena i svojinu i održe ih za buduće generacije (Kaser 1994). Iz te perspektive, ostajnice su bile strukturni pokušaj „da se pomire 'anomalije' koje nastaju iz strogog poštovanja za ideologiju koja obezvređuje žene sa činjenicom da samo preživljavanje zajednice i celokupnog kulturnog sistema u nekim slučajevima zavisi od žena“ (Šarčević 1999: 43). Međutim, ovaj argument pokreće pitanje šta se dešava nakon jedne generacije i kakva je to „popravka“ bila ukoliko bi porodica efektivno nestala nakon nekoliko decenija. Dalje, ostaje nejasno kakav je bio svakodnevni život ostajnice, u kakve seksualne odnose su ulazile, ako uopšte, i kako možemo razumeti odnos između tog oblika nebinarnog rodnog izraza i oblika kao što su „trans“ ili „kvir“, koje su postale dominantnije kroz ojačavanje LGBTIQ aktivizma u Crnoj Gori (cf. Uličević / Brković 2020).

Uobičajeni crnogorski trop vezan za ostajnice pretpostavlja da su one bile „prave“ žene koje je „okrutnost“ tradicije naterala da se odreknu svoje ženskosti i postanu muškarci.⁹ Međutim, taj trop je u velikom delu odraz vrednosti koje su u jugoslovenskoj socijalističkoj modernosti dodeljivane „ruralnosti“ i „tradiciji“. Rodno određene politike jugoslovenskog socijalizma su umnogome doprinele brisanju ostajnica; na primer jasno je iz jednog od poslednjih medijskih intervju sa Stanom Cerović da je to što joj je bilo onemogućeno da se pridruži Jugoslovenskoj narodnoj armiji (što je bilo obavezno za ostale muškarce u selu) predstavljalo izazov za samorazumevanje Cerović kao rodno određene osobe.¹⁰ Međutim, nedostatak izvora

⁹ Ovo shvatanje je prisutno i u čuvenom jugoslovenskom filmu „Virdžina“ iz 1991. godine, koji je režirao Srđan Karanović (cf. Coleman / Sandfort 2005).

¹⁰ Miomir Maroš, ZAPIS: Poslednja virdžina Stana Cerović na katunu na Sinjajevini, Radio Televizija

znači da verovatno nikada nećemo znati kako su se Stana i ostale ostajnice nosile sa takvim izazovima.

Istorijski i etnografski izvori s kraja dvadesetog veka ukazuju da su ostajnice imale određen stepen slobode da odluče kako će živeti i da nisu bile niti potlačene niti slobodne kako možda zamišljamo. Na primer, dok sam čitala lokalne balkanske etnografije naišla sam na sledeći opis koji je napisao etnograf Stevan Dučić 1911. godine:

„Ja u Kučima znam jedan interesantan par posestrima, i to obje tombelije: Đurđa, šcer bivšega kapetana Ilije Popovića s Meduna, i Cura Prenk Redžina, katolička Arbanaska iz Koća, koja je još prije petnaest godina prenijela svoje očinstvo u dom oca Đurđina, đe s posestrimom u zajednici i najvećoj slozi žive. Ove se posestrime vrlo rijetko razdvajaju, već su vazda zajedno na poslu i nemogućno je u malo riječi iskazati, kakvom slogom žive“ (Dučić 1998: 235–236).

Šteta je što se Dučić odlučio da ne posveti više reči na detaljan opis porodice ove dve ostajnice različitih veroispovesti. Prepoznao je njihovu situaciju kao neobičan, ali legitiman primer zadruge/zadružne porodice jer je njihov život bio zasnovan na deljenju posla, imovine (miraza), i svakodnevnice, što su predstavljali temelje zadruge. Njegovo sećanje takođe pruža kratak uvid u mogućnosti porodičnog i zajedničkog života koje su neke ostajnice u pre-socijalističkoj Crnoj Gori izgradile za sebe.

Evocirajući poziv Svetlane Slapšak i Marine Matešić (2017) da ponovo čitamo balkansku prošlost, mogle bismo reći da nam ponovno čitanje etnografija koje su pisali balkanski etnolozi početkom dvadesetog veka kroz feministički i kvir pogled može pružiti ovakve uvide u svakodnevne prakse roda i seksualnosti.¹¹ Na primer, možemo otkriti postojanje osoba kao što je Ivo Vrana, „luđak-filozof“ i „možda – prvi homoseksualac i sodomista u Crnoj Gori za kojega se znalo“ (Pavićević 1940: 94), kao i kako su alternativne seksualnosti i rodne prakse bile razumevane u to vreme. Etnograf Mićun Pavićević je o Vrani napisao 1940. godine da „te je perverznosti donio iz Grčke i Turske, gđe je boravio, dok je zdrav bio, kao pečalbar“ (Pavićević 1940: 95).

Jugoslovenski socijalizam je doneo duboke promene u crnogorske porodične, srodničke i svojinske odnose. Slično kao i u ostatku Jugoslavije, žene u Crnoj Gori su se izborile za pravo glasa i država je kreirala širok dijapazon javnih institucija za pružanje brige, dok su urbanizacija i industrijalizacija uvećale broj nuklearnih porodica u gradovima (Milić et al. 1981). Ekonomska transformacija i povezana diferencijacija i fragmentacija velikih porodičnih domaćinstava u Crnoj Gori takođe je imala ogroman uticaj na međuljudske odnose. Borbe unutar porodice oko podele porodičnog nasledstva počele su da se razrešavaju pretežno kroz tužbe podnete na sudu. Kao posledica, u Crnoj Gori sada postoji izreka da je svaka porodica umešana u sudski postupak o svojini (*svaka porodica u Crnoj Gori se sudi*). Iako su jugoslo-

---

Crne Gore, 13 January 2004, available on YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=Wb7k53FDvvrQ>.

¹¹ Dr Mišo Kapetanović ima novi i uzbudljivi istraživački projekat “Looking for Historical Queerness in the Slavic-Speaking Dinaric Mountains” pri Autrijskoj akademiji nauka u okviru koga ponovo iščitava pisane izvore o rodu i seksualnosti na Balkanu pre socijalističke modernizacije.

venski sociolozi i sociološkinje proizvodili vredno znanje o tako velikim društvenim transformacijama, postoji veoma malo etnografskih zapisa iz tog perioda o rodnim praksama u svakodnevnom životu.¹²

Proizvodnja antropološkog znanja kroz setove prevođenja

Kao što je pomenuto ranije, kritička istraživanja o rodu, kao i generalno antropološka istraživanja u Crnoj Gori nakon raspada Jugoslavije su manje ili više sprovedena usputno i sa malo ili nimalo institucionalne podrške ili čak razgovora među istraživačima i istraživačicama. Razlog za to je što praktično ne postoje etnološko-antropološke institucije u Crnoj Gori osim etnografskih muzeja, dok jedini program kritičkog rodnog obrazovanja nudi NVO „Anima“ u Kotoru. Taj nedostatak kontinuiranog razgovora koji jedino institucionalno podržani okviri mogu proizvesti bio je jedna od stvari koja me je inspirisala da sastavim ovaj temat. Druga stvar je bila moja želja da generišem platformu za diskusiju o tome šta znači pisati kritički o rodu u Crnoj Gori, što se nadam da će postati platforma koja bi okupila različite perspektive istraživačica i istraživača koji se bave sličnim temama, ali najčešće doprinose različitim zajednicama znanja. Ovo posebno izdanje je podstaklo razgovor među istraživačicama i istraživačima rodnih studija i socijalne antropologije iz Crne Gore i inostranstva na temu kako kritička antropologija roda može izgledati; diskusiju o tome kakva pitanja su relevantna, koje teme; i sugestije za analitičke pristupe.

Ovaj razgovor, objavljen u časopisu iz Nemačke koji se publikuje na engleskom jeziku, oblikovao se kroz niz prevoda različitih vrsta. Prvo, svim autorkama i autorima je bio neophodan doslovan prevod sa crnogorskog na letonski ili engleski, bilo tokom njihovih terenskih istraživanja ili tokom pisanja i faze stručnih recenzija. Dvoje autora, Klāvs Sedlenieks i Diāna Kišćenko bili su članovi letonskog istraživačkog tima koji je dobio finansijsku podršku za dugotrajni etnografski teren u Crnoj Gori.¹³ To je značilo da su u procesu izrade svojih članaka morali da prevode sa crnogorskog na letonski i engleski. Dve crnogorske autorke, Ervina Dabižinović i Paula Petričević su prve verzije svojih članaka pisale na crnogorskom, te su tokom procesa recenzije morale da se bave prevodima sa engleskog i na njega.

Drugo, temat su omogućili prevodi između disciplinarnih kanona i metodoloških očekivanja rodnih studija i antropologije. Treba napomenuti da su Sedlenieks i Kišćenko trenirani kao socijalni antropolozi, jedna autorka, Dabižinović, istraživačica je rodnih studija, dok je Petričević feministička filozofkinja. Svi su, dakle, koristili povezane, ali različite metodologije: socijalni antropolozi/škinje su se oslanjali na dugotrajni etnografski teren, istraživačica rodnih studija je koristila mešovite metode

---

¹² Ali uporedi Đurović et al. 1960.

¹³ Videti istraživački izveštaj: Klāvs Sedlenieks / Ieva Puzo / Diāna Dubrovska, *Informal Institutions in Everyday Life*. Montenegro, Riga 2018, <https://ec.europa.eu/research/participants/documents/downloadPublic?documentIds=080166e5b98bfe3e&appId=PPGMS>.

uključujući intervjuje sa usmenom istorijom i ličnim iskustvima, dok se filozofkinja oslanjala na istorijske arhive.

Treće, konceptualni prevod je bio neophodan među sva četiri članka kako bi doprinela istom posebnom izdanju. Tačnije, članci diskutuju o dvema veoma različitim temama ženskog aktivizma i takozvane „tradicionalne kulture“. Uz to, oslikavaju širu podelu u antropološkoj literaturi o bivšoj Jugoslaviji između „antropologije dobrog“ koja se fokusira na otpor i aktivizam i „antropologije patnje“ koja izbliza posmatra socijalnu reprodukciju režima opresije i dominacije (Ortner 2016). U svakom slučaju, članci u tematu su uspeli da preovladaju pojednostavljenu opoziciju između „otpora“ i „socijalne reprodukcije“. Sve autorke i autori su ilustrovali kompleksne i zbrkane načine na koje se rod u Crnoj Gori praktikuje u čvoru društvenih, kulturnih, ekonomskih i političkih odnosa u kojim je socijalna reprodukcija isprepletana sa mogućnostima za akciju i promenu (cf. Green 2014). Kroz to, sve mi smo naglasile važnost materijalne perspektive iako strogo govoreći ne perspektive marksističko-feminističke teorije. Umesto toga, razvijamo etnografski pristup koji posmatra kako su materijalno, kulturno i socijalno okupljeni u čvorovima svakodnevnog života. Predstavljajući ove četiri studije zajedno, ovaj temat je imao za cilj da pokaže kako mogu izgledati nedijagnostičke forme znanja o rodu u Crnoj Gori.

Sloboda i prinuda unutar čvora društvenih, kulturnih i ekonomskih odnosa

„U ime kćerke“ pruža etnografsku i istorijsku analizu načina na koje su rodne prakse bile rekonfigurisane u Crnoj Gori u periodu postsocijalizma, sa posebnim pogledom na posledice iskustava jugoslovenskog socijalizma. Svaki od članaka demonstrira da se svakodnevne prakse roda odigravaju unutar čvora društvenih, kulturnih i ekonomskih odnosa koje se zbrkano i nejednako prožimaju jedne kroz druge. Članci ispituju šta čini opresiju zasnovanu na rodu mogućom u svakodnevnom životu i kako su mogućnosti za emancipaciju i slobodu artikulisane u tako zamršenim čvorovima odnosa.¹⁴ Ovo posebno izdanje, dakle, demonstrira neadekvatnost distinkcija između „ograničenja“ i „slobode“, ili „tradicije“ i „otpora“, za razumevanje svakodnevnih životnih svetova u Crnoj Gori. Žene u Crnoj Gori niti su ograničene „tradicijom“ niti oslobođene „napretkom“ kao što deluje na prvi pogled.

Odličan primer pruža diskusija Petričević o masovnoj organizaciji jugoslovenskih žena – Antifašističkom frontu žena (AFŽ). AFŽ i slične organizacije u ostalim komunističkim zemljama su izazvale žestoke rasprave među feminističkim istraživačicama i istraživačima o tome da li je moguće govoriti o ženskoj agensnosti unutar okvira organizacije koju je pokrenula i podržavala komunistička država. Po nekim feminističkim istraživačicama i istraživačima, tvrdnja da su ženska emancipacija ili sloboda tražene unutar aparata socijalističke države je revizionistička. Iz njihove

¹⁴ Oslanjajući se na antropologiju etike, slobodu razumemo kao socioistorijski situiranu mogućnost da se promisli kako živeti dobar život, cf. Laidlaw 2002.

perspektive, zvanične ženske organizacije unutar državnog socijalizma „nisu bile agenti sopstvenog delovanja“, već su sprovodile „volju države“ (Funk 2014). Druge se ne slažu, ukazujući da je ženska emancipacija zapravo bila odlika socijalističke modernizacije. One skiciraju komplikovane preseke između ženskih aktivistkinja i državnih zvaničnika, kao i ambivalentne pozicije žena unutar sveobuhvatne društvene promene u socijalističkoj Jugoslaviji (cf. Bonfiglioli 2012, 2019). Diskusija Petričević o *Našoj ženi*, ključnoj AFŽ publikaciji u Crnoj Gori i Bokokotorskom zalivu, doprinosi toj diskusiji. Petričević tvrdi da „opozicija između subjekta koji se aktivno emancipuje (to je liberalna, Zapadna predstava) i subjekta koji sopstvenu emancipaciju odvija na navodno pasivni način putem repliciranja državnog i društvenog uređenja (to je socijalistički, i uslovno govoreći Istočni način) suštinski je pogrešna“. Praktično, ta opozicija nas sprečava da vidimo i razumemo uslove pod kojima su žene izražavale svoje političke subjektivitete u državnom socijalizmu, čije kompleksnosti i ambivalentnosti Petričević detaljno analizira.

Studija Petričević o radu AFŽ u Bokokotorskom zalivu pruža informativnu istorijsku podlogu za diskusiju Ervine Dabižinović o različitim oblicima ženskog aktivizma u istom području nakon pada jugoslovenskog socijalizma. Studija Dabižinović je odgovor na prazninu u akademskoj literaturi, koja je najvećim delom previđala antiratne i mirovne aktivizme žena u Crnoj Gori tokom 1990-ih. Dabižinović diskutuje o različitim odgovorima dve ženske organizacije na poteškoće koje su kreirali različiti nacionalistički i ratnohuškački glasovi tokom tih godina. Kroz diskusiju, ona demonstrira da su žene u toj određenoj društveno-istorijskoj konjunkturi u Bokokotorskom zalivu tokom 1990-ih imale niz opcija za organizaciju sebe da postanu društveni i politički agenti u skladu sa sopstvenim ideološkim i političkim perspektivama.

Gorepomenute prakse polno selektivnih abortusa pružaju još jedan dobar primer toga kako čvor ekonomskih, društvenih i političkih odnosa istovremeno oblikuje i biva oblikovan rodno određenim praksama. Diāna Kišćenko, u cilju suprotstavljanja dijagnostičkom načinu proizvodnje znanja, tvrdi da nam distinkcija između „nazadnosti“ i „napretka“ ili „tradicije“ i „modernosti“ ne pomaže da razumemo prakse polno selektivnih abortusa. Polno selektivni abortusi zapravo demonstriraju da naučni i tehnološki napredak nije inherentno suprotstavljen mizoginim vrednostima; kako bismo razumele kako i zašto crnogorske žene koriste nove reproduktivne tehnologije da abortiraju fetuse markirane kao ženske, moramo uzeti u obzir prakse nasleđivanja, stanovanja i planiranja porodice. Dalje, Kišćenko rasvetljava komplikovane procese moralnog rasuđivanja i pregovaranja u koje žene ulaze kada odlučuju da li da se podvrgnu abortusu ili ne, kao i pritiske porodičnih očekivanja koji ponekad dostižu nivo otvorene prisile.

Klāvs Sedlenieks posmatra porodični život u retko naseljenim selima u planinskim delovima zemlje. On se fokusira na „brat i sestra“ domaćinstva, to jest domaćinstva koja sačinjavaju nevenčane žene ili udovice i njihova oženjena braća čije supruge i deca žive u obližnjim gradovima. On demonstrira kako materijalni (rodno određene prakse oko porodične svojine), društveni (rodno određeni običaji nasleđivanja) i kulturni (rodno određene ideje o domu) aspekti svakodnevnog života

postaju isprepletani na kompleksne načine, kreirajući mogućnosti za muškarce – i neke žene – ali sprečavajući druge. Na primer, udate žene i njihova deca pronalaze više slobode kretanja i po svoj prilici bolje živote u obližnjim gradovima. S druge strane, ceo klaster očekivanja koja se regulišu putem praksi nasleđivanja, održavanja svojine i vođenja domaćinstva održava muškarce vezanim za porodičnu svojinu, koja im omogućava materijalnu sigurnost, ali ih lišava prilike da okuse drugačiji život na drugom mestu. Čini se da njihove sestre, nevenčane žene ili udovice koje se vraćaju na imanja koja pripadaju njihovim očevima ili braći, imaju najmanje opcija u takvom klasteru rodno određenih očekivanja i praksi korišćenja svojine i nasleđstva.

Četiri članka u ovom tematu ilustruju da nejednakost i opresija zasnovana na rodu u Crnoj Gori ne mogu biti niti shvaćene niti transformisane na značajan način ukoliko se primarni fokus stavlja na individuu i njeno pravo na izbor. Ja bih rekla da sam po sebi, takav liberalni feministički fokus ne može pružiti pomoć u razvezivanju čvorova društvenih odnosa u Crnoj Gori. Umesto toga, antropološke analize rodnih praksi moraju istovremeno uzimati u obzir kulturne i simboličke oblasti koliko i društvene, materijalne i ekonomske. Neophodno je da posmatramo kako su rod, srodstvo, nasleđivanje i svojina, kao i plaćeni i neplaćeni rad, u svakodnevnom životu isprepletani u posebne čvorove koji svezuju mogućnosti za intervenciju i reprodukciju, kao i kritiku.

Prevod sa engleskog: Anika Jugović Spajić

Literatura

- Banović, B. (2016). *The Montenegrin Warrior Tradition. Questions and Controversies over NATO Membership*. London: Palgrave Macmillan.
- Bieber, F. Ed. (2003). *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*. Nomos, Baden-Baden.
- Boehm, C. (1991). *Blood Revenge. The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*. Philadelphia: University of Pensilvania Press.
- Bogojević, M. (2013). *Cinematic Gaze, Gender and Nation in Yugoslav Film: 1945-1991*. Podgorica: Univerzitet Donja Gorica.
- Bonfiglioli, C. (2019). *Women and Industry in the Balkans. The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector*. London: I. B. Tauris.
- Bonfiglioli, C. (2012). „Becoming Citizens. The Politics of Women’s Emancipation in Socialist Yugoslavia, Citizenship in Southeast Europe“, *CITSEE Story*, 24 October 2012, <http://www.citsee.eu/citsee-story/becoming-citizens-politics-women%E2%80%99s-emancipation-socialist-yugoslavia>
- Brković, Č. (2009). „Floating Signifiers. Negotiations of the National on the Internet Forum Café del Montenegro“, *Südosteuropa. Journal of Politics and Society* 57 (1): 55–69.
- Brunnbauer, U. Grandits, H, eds. (2013). *The Ambiguous Nation. Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*. Munich: Oldenbourg Verlag.
- Coleman, J. E. Sandfort, T. (2005). „From Sworn Virgins to Transvestite Prostitutes. Per-

- forming Gender and Sexuality in Two Films from Yugoslavia“, in: Štulhofer, A. Sandfort, T. eds, *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*, New York, 79–94.
- Dzenovska, D. (2018). *School of Europeanness. Tolerance and Other Lessons in Political Liberalism in Latvia*. Ithaca/NY: Cornell University Press.
- Dučić, S. (1998, orig. 1911). *Pleme Kuči. Život i običaji*. CID: Podgorica.
- Đurović, B. Lakić, Z. Vuković, B. (1960). *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu*. Podgorica: Glavni odbor Saveza ženskih društava Crne Gore.
- Dabižinović, E. (2017). „Diskursi o ženama Boke Kotorske: rodni identiteti (1815-2015)“. *PhD thesis*. Novi Sad: University of Novi Sad.
- Filipović, M. (2003). *Društvena moć žena*. Podgorica: CID.
- Funk, N. (2014). „A Very Tangled Knot. Official State Socialist Women’s Organizations, Women’s Agency and Feminism in Eastern European State Socialism“. *European Journal of Women’s Studies* 21(4): 344–360, 349–350.
- Gilbert Herdt, ed, (1994). *Third Sex, Third Gender. Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*. New York: Zone Books.
- Green, S. (2014). „Anthropological Knots. Conditions of Possibilities and Interventions“. *HAU Journal of Ethnographic Theory* 4(3): 1–21.
- Grémaux, R. (1994). „Woman becomes Man in the Balkans“, in: Herdt, ed, *Third Sex, Third Gender, Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*. New York: Zone Books. 241–284.
- Grémaux, R. (1989). „Mannish Women of the Balkan Mountains. Preliminary Notes on the ‘Sworn Virgins’ in Male Disguise, with Special Reference to their Sexuality and Gender Identity“, in: Jan N. Bremmer, ed, *From Sappho to De Sade. Moments in the History of Sexuality*. London, New York: Routledge. 143–172;
- Guilmoto, C. Z. (2012). *Sex Imbalances at Birth. Current Trends, Consequences and Policy Implications*. Bangkok: UNFPA Asia and Pacific Regional Office.
- Forbess, A. (2013). „Montenegro Versus Crna Gora. The Rival Hagiographic Genealogies of the New Montenegrin Polity“. *Focaal. Journal of Global and Historical Anthropology*, 47–60.
- Kalezić, S. (2018). *Minervinim tragom: prozno stvaralaštvo crnogorskih književnica*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Kaser, K. (1994). „Die Mannfrau in den patriarchalen Gesellschaften des Balkans und der Mythos vom Matriarchat“. *L’Homme. Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft* 5 (1): 59–77.
- Laidlaw, J. (2002). „For an Anthropology of Ethics and Freedom“. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 8 (2): 311–332.
- Lazić, M. ed, (2018). „Montenegro. Capitalist Transformation at the European Periphery“, special issue of *Südosteuropa. Journal of Politics and Society* 66 (2).
- Milić, A. Berković, E. & Petrović, R. (1981). *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*. Beograd: ISI FF.
- Morrison, K. (2009). *Montenegro: A Modern History*. London: I. B. Tauris.
- Nelević, N. ed, (2017). *Šta je nama AFŽ? Prilozi za nova čitanja istorije socijalističkog*

- ženskog pokreta 1943-1953. Cetinje: NVO NOVA Centar za feminističku kulturu, NU Institut za savremenu umjetnost.
- Nelević, N. ed. (2020). *Žensko nematerijalno kulturno nasljeđe Crne Gore: Nove mape, rodne perspektive*. Podgorica: NVO NOVA Centar za feminističku kulturu.
- Ortner, B.S. (2016). „Dark Anthropology and Its Others. Theory since the Eighties“. *HAU Journal of Ethnographic Theory* 6 (1): 47–73.
- Pavićević, M.M. (1940). „O crnogorskom folkloru“. *Etnolog* 13, 93–106, <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-XR8VYLBQ>.
- Petričević, P. (2011). „Potemkinova sela – neke posebnosti institucionalizacije studija roda u Crnoj Gori“. *Pro-Femina* (winter-spring), 57–65.
- Sedlenieks, K. (2013). „‘And Burn Today Whom Yesterday They Fed’. Citizens and State in Montenegro“. *PhD Thesis*, University of Tallinn.
- Sedlenieks, K. (2015). *Buffer Culture in Montenegro. Bratstvo, kumstvo and Other Kin-Related Structures*, in: Cvetičanin P. Mangova, I. Markovikj, N. eds, *A Life for Tomorrow. Social Transformations in South-East Europe*. Skopje 2015, 199–215, <https://idscs.org.mk/wp-content/uploads/2009/08/a-life-for-tomorrow.pdf>;
- Sedlenieks, K. (2020). „Liquid Crystal and the A1. Densities of State from the Perspective of a Montenegrin Village“. *Social Anthropology* 28 (2): 496–511.
- Slapšak, S. Matešić, M. (2017). *Rod i Balkan*. Zagreb: Duireux.
- Šarčević, P. (2004). „Sex and Gender Identity of ‘Sworn Virgins’ in the Balkans“, in: Jovanović, M. Naumović, S. eds, *Gender Relations in South Eastern Europe. Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th century*. Münster: Lit. 123–144.
- Šarčević, P. (1999). „Tobelija. Female-to-Male Cross-Gender Role in the 19th and 20th Century Balkans“, in: Miroslav Jovanović / Karl Kaser / Slobodan Naumović, eds, *Between the Archives and the Field. Dialogue on Historical Anthropology of the Balkans*. Graz: LIT Verlag. 35–46.
- Tošić, J. (2017). „Travelling Genealogies. Tracing Relatedness and Diversity in the Albanian–Montenegrin Borderland“, in: Donnan Hastings / Madeleine Hurd / Carolin Leutloff-Grandits, eds, *Migrating Borders and Moving Times. Temporality and the Crossing of Borders in Europe*. Manchester: Manchester University Press. 80–101.
- Trevor, R. (1913). *Montenegro: A Land of Warriors*. London: HardPress Publishing.
- Ulićević, Dž. J., Brković, Č. (2020). „Montenegro Is the Place of Revolutionary Trans Struggles. A Conversation between a Trans Activist and an Anthropologist“. *Kuckuck. Notizen zur Alltagskultur* 20(1). Dostupno na adresi: <https://www.kuckucknotizen.at/kuckuck/index.php/1-20-handeln/196-1-20-handeln-leseprobe>
- Vujačić, L. (2013). „Madonna, Glamour and Politics. Nation Branding and Pop Concerts in the Promotion of Montenegro as an Elite Tourist Destination“. *History and Anthropology* 24 (1): 153–165.
- Young, A. (2000). *Women Who Become Men. Albanian Sworn Virgins*. London: Berg 3PL.
- Zahova, S. (2012). „The Language Issue in the Context of Minorities’ and Identity Policies in Montenegro“. *European Yearbook of Minority Issues* 10 (1): 667–700.
- Zenovich, A. J. (2016). „Willing the Property of Gender. A Feminist Autoethnography of

Čarna Brković

IN THE NAME OF THE DAUGHTER – ANTHROPOLOGY OF GENDER IN MONTENEGRO

Abstract: This paper presents an edited version of an introduction to a special issue of the journal “Comparative Southeast European Studies”, which asks how we can understand gendered practices in Montenegro beyond the balkanist discourse. The key argument is that we can understand gendered practices in Montenegro such as sex-selective abortions only if we consider the complicated ways in which material and economic processes become intertwined with social and cultural logics, simultaneously reinforcing old stereotypes while creating new spaces for action and change. The practice of gender in Montenegro is predicated on specific kinship and property relationships, which it also perpetuates and women in the country are neither as oppressed nor as free as they might seem from a liberal feminist perspective. Anyone pondering how to articulate criticism and how to encourage change to gendered practices in Montenegro should take into account how possibilities for individual as well as collective action are shaped by kinship relationality, inheritance expectations and state and public policy on gender.

Keywords: gender, Montenegro, historical anthropology, politics of knowledge, sworn virgins, sex-selective abortions